

ЛИТВИН

Володимир Михайлович — академік НАН України, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

«КІНЕЦЬ ІСТОРІЇ» ВІДКЛАДАЄТЬСЯ. ІСТОРІЯ «ПОВЕРТАЄТЬСЯ»

У статті проаналізовано міжнародну обстановку, яку дедалі більше починають визначати конфлікти й війни, що, зокрема, наочно показано на прикладі агресивної поведінки РФ. Змодельовано розвиток світових процесів у 2024 р., наголошено на можливості спалаху масштабного зіткнення, що своєю чергою диктує глобальне доозброєння, протидію США спробам КНР і РФ підірвати світовий порядок. Автор робить висновок, що концепція «кінця історії» Фукуями поступається теорії Гантінгтона про «зіткнення цивілізацій». Відповідно, йдеться про необхідність вироблення нових правил світового співіснування. Розглянуто перспективи збереження США статусу неформальної імперії сучасного світу, потенціал і можливості КНР та РФ кинути виклик Сполученим Штатам і сформувати власний глобальний курс. Обговорено кризу політичного лідерства, проблему повернення авторитарних особистостей як прикмети сучасної доби та дедалі частішу практику суспільної зацікавленості в несистемних політиках попри те, що вони також схильні до авторитаризму. Автор висловлює застереження щодо неминучості посилення конфліктогенності у світі, небезпеки того, що подальшу історію все більше «писатимуть» людськими життями.

Ерозія міжнародних правил і норм, неефективність та дисфункціональність наявних глобальних інститутів, помітне послаблення домінантних позицій США, звання до негативно-го пацифізму (за мюнхенськими традиціями умиротворення) замість ефективного стримування агресії вже на ранніх етапах її проявів, розмивання демократичних засад організації суспільств, у тому числі через провали в політичному лідерстві — ці та інші чинники привнесли у світову атмосферу хаос. Хоча ознаки цього ще раніше зауважив К. Юнг і констатував, що «ми живемо в часи великих потрясінь: політичні пристрасті розпалено, внутрішні перевороти привели національності на поріг хаосу, і навіть самі основи нашого світогляду захиталися»¹. До того ж про таку небезпеку попереджав Томас Гоббс (1588—1679) — один із фундаторів політичної філософії. «Війна усіх проти усіх» — так характеризував він «природний стан суспільства» до укладення зобов'язуючих угод.

¹ Юнг К.Г. *Божественный ребенок*. СПб. — М., 1997. С. 61.

* * *

Напрацювання й імплементацію величезного масиву міжнародних договорів після Першої і Другої світових війн та в наступні роки аж ніяк не можна зарахувати до чинників стабільності й передбачуваності сьогоденного світоустрою. Реальністю і вже навіть якоюсь буденщиною постають конфлікти нового, гібридного, характеру, які дедалі частіше переростають у гарячу (воєнну) фазу. За даними ООН, у 2023 р. відбувалося 28 воєн і 183 регіональні збройні конфлікти. Кількість загиблих у них збільшилася на 14 %, а насильницькі діяння — на 28 %. Найбільшого масштабування набула агресія путінського режиму проти України.

Взагалі приклад Росії, яка демонструє налаштованість дати бій «сатанинській ідеології Заходу» (Дугін), як уособлення «братів-ворогів» наочно свідчить, що саме закорінені в ній традиції експансіонізму, політичного містицизму, месіанської винятковості, поклоніння перед мілітаризмом, прославляння спроможності населення терпіти нестатки, необлаштованість і страждання (у сув'язі зі сповіданням ідей про виняткову духовність та особливу цивілізацію) протягом століть визначали зміст і спрямованість російської політики.

Історичні фактори, освітній вектор та пропаганда у державних ЗМІ підсилюють відчуття «імперськості» у чималій частині росіян. Тому цю усталену роками картину світу «складно переглянути й змінити. У сучасній Росії ніколи не було ревізії імперської спадщини, більше того, будь-які спроби перегляду імперського минулого Росії сприймаються як атака на сучасні засади держави»².

Росія безперервно відтворюється на міфології (врятували світ, можемо повторити і т. ін.) замість людиноцентричної ідеології, на реставрації минулого замість творення майбутнього, на тиранії конформізму і безоглядної віри у верховного правителя замість соціального динамізму й громадянської відповідальності, на ресентиментах і маніхейській демонстрації м'язів, схильності до нав'язування себе й сво-

² Нейфах В. Выпало в империи родиться. *Новая газета. Европа*. 06.12.2023. <http://surl.li/orskk>

го світосприйняття іншим, зокрема в силовий спосіб. Директор Інституту США і Канади В. Гарбузов (після публікації статті в «Независимой газете» з критичним аналізом причин російської агресивності миттєво втратив свою посаду) констатував історично очевидне: «зряд зовнішньополітичного експансіонізму не полишав Росію ніколи, переслідуючи її протягом усього історичного розвитку. Саме він став одним із рушіїв формування Російської держави. ... Будучи головною спадкоємницею утвореної на руїнах Російської імперії радянської наддержави, вона виявилася заручницею власного імперського комплексу. Саме цим і пояснюються її нинішня зовнішньополітична поведінка й ті проблеми, які вона несе світові»³.

Красномовна і показова паралель із новітньої історії: у 1999 р. перший президент РФ Б. Єльцин розтлумачував у Пекіні голові КНР Цзян Цземіно: «Вчора Клінтон дозволив собі натиснути на Росію! Він на секунду, на хвилину, на пів хвилини забув, що таке Росія! Що Росія володіє ядерною зброєю! Він про це забув! Так я хочу сказати Клінтону, хай він не забувається, в якому світі він живе! Не було й не буде, щоб він один диктував усьому світу, як жити і працювати, як відпочивати! Ні й ще раз ні!. Ми будемо диктувати світу, як жити, а не він один»⁴. Чим не путінська мюнхенська промова за вісім років до неї? І зміст її, знову ж таки, в тому, щоб диктувати.

Якраз через таку імперську генетичну налаштованість Росія не лише знову опинилася в «лабіринті самотності», вважаючи себе оточеною недоброзичливцями й недругами, призначеною на «священну» протидію їм для «чергового порятунку» людства. Увірування в таку «історичну призначеність» далеко не в останню чергу спричинене тим, що, кажучи словами відомого теолога Рейнгольда Нібура, націю скеровують очі, надто сліпі для того, щоб бачити усі небезпеки, і ця сліпота є не наслідком

³ Директор Института США и Канады Валерий Гарбузов об утраченных иллюзиях уходящей эпохи. Для самопознания России необходимы знания, а не мифы. *Независимая газета*. 29.08.2023.

⁴ Відповідний матеріал опубліковано в електронному виданні «Коммерсантъ» 17.10.2023.

помилки природи або історії, а результатом ненависті й марнославства.

Алдо Андреса Кассі, який простежив тему тиранії та тираноборства від античності до 2021 р., констатує: «... якщо зловживання [tyranny ex parte exercitii] з позицій сьогодення сьогодення передбачає порушення фундаментальних прав людини або злочини проти людяності, то голова держави, який санкціонує військовий напад усупереч міжнародному праву, спричиняючи «побічні ефекти», як-от загибель цивільного населення й знищення об'єктів культурної спадщини, безумовно, кваліфікуватиметься як тиран»⁵. На час завершення цієї роботи автор не знав, що невдовзі українцям доведеться стати тираноборцями не лише проти окремо взятого тирана, а й, власне, проти всієї імперії, витвореної на тоталітарній основі, ідеологією якої став рашизм⁶.

Для лідерів подібного штибу, а Путін є уособленням авторитаризму й диктаторства, крім усього іншого, властива відсутність емпатії. Вони не спроможні відчувати докори совісті та чужий біль. У них значно вищий больовий поріг, ніж у звичайної людини. І куди меншою є чутливість до свого власного болю. Таким діям нейробіологи впевнено ставлять діагноз «психопатія». Зокрема, знаменитий учений зі Стенфордського університету Роберт Сапольскі зараховує до них російського президента⁷.

⁵ Кассі А.А. *Убити тирана. Історія тираноборства від Цезаря до Кадафі*. Пер. з італ. Г. Залевської. Львів: Київ, 2023. С. 127.

⁶ Див., зокрема, останні роботи на цю тему: Якубова Л.Д. *Рашизм: Звір з безодні*. Київ: Академперіодика, 2023; *За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі*. Відп. ред. В. Смолій. Київ: Кліо, 2022; Кучма Л. *Україна — не Росія. Двадцять років потому*. Київ: АДЕФ-Україна, 2023; Фішел Ю. *Московський фактор. Політика США щодо суверенної України та Кремль*. Пер. з англ. М. Піщик. Київ: Віват, 2023; Плохій С. *Російсько-українська війна: повернення історії*. Пер. з англ. М. Ларченко. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2023; Литвин В.М. *Незасвоєні уроки: 1917—1991*. Київ: АДЕФ-Україна, 2023; Зыгарь М. *Война и наказание. Как Россия уничтожала Украину*. Рига: Медуза; Zygaro, 2023.

⁷ «Пусть он всё-таки не разрушает нашу страну, а будет грустным алкоголиком». Профессор Роберт Сапольскі о том, почему в преступлениях авторитарных ли-

Західні експерти дедалі частіше говорять про те, що наступна світова війна більше не є просто теоретичною надзвичайною подією, яку обговорюють у політичних колах, чи хворобливою мрією яструбів та очевидних мілітаристів, — це очікувана можливість, що межує з неминучістю. Як вияв її реальності можна сприймати констатацію президента Чехії П. Павела (у минулому начальника Генерального штабу армії Чеської Республіки і голови Военного комітету НАТО) про підготовку армій Євросоюзу «до можливості конфлікту високої інтенсивності в Європі» і, відповідно, «посилення присутності НАТО у країнах Східної Європи» (як відомо, дві світових війни розпочиналися саме в Європі, і вона була головним театром військових дій).

За даними Стокгольмського міжнародного інституту дослідження проблем миру, у світі розпочалося глобальне доозброєння, особливо у Європі: у 2022 р. світові військові витрати значно зросли і сягнули \$2,24 трлн. На оборонний сектор європейських держав припадало \$840 млрд⁸. Російська агресія проти України обернулася різким збільшенням попиту на зброю. Частка США в її експорті становила 51 % (внесок Сполучених Штатів у підтримання оборонних зусиль НАТО — 70 %), Китаю — 18 %, Великої Британії — 7 %, Франції — 4,4 %, РФ — 3,5 %. Усе це значно актуалізує застереження професора історії з Філадельфії Рассела Уїглі, що є продовженням тези класика військової теорії Карла фон Клаузевіца: «війна, розпочавшись, завжди має тенденцію генерувати власну політику, створювати свій власний моментум [інерцію], робити застарілими політичні цілі, заради яких вона була розпочата, висувати свої політичні цілі. Військовий конфлікт, особливо при переході до тотальних форм, підпорядковує собі політику»⁹.

дерів винувата еволюція. *Новая газета. Европа*. 27.09.2023. <http://surl.li/orszd>

⁸ Comment la guerre en Ukraine redessine les flux du réarmement mondial. *Le Monde*. 26.11.2023. <http://surl.li/orszy>

⁹ Див.: von Clausewitz C. *On War*. Howard M. and Paret P. (eds). Princeton University Press, 1984 (Chapter B: War is an Instrument of Policy); Wigley R.F. *The American*

Аналітики корпорації RAND, цієї «фабрики думок» (think-tank), — колишній старший радник американського Міністерства оборони О. Ноєс і старший економіст RAND Д. Егель — стверджують, що США вже перебувають у стані «нерегулярної світової війни (irregular world war) зі своїми стратегічними конкурентами — Китаєм і Росією»¹⁰. Вони визначають її як «кампанію з примусу держав або інших груп шляхом непрямих, неавторизованих і асиметричних дій»¹¹. Такий підхід передбачає не акцент на окупації території, а ставку на місцеве партнерство, легітимність і вплив серед місцевого населення. Нерегулярну війну часто ще називають «гібридною» або діяльністю «сірої зони» (на нашу думку, сьогодні про такі нові явища скоріше можна говорити як про поки що неklasифіковані війни).

За поясненнями американських експертів, «противники США історично покладалась на проксі-сили, як цивільні, так і військові, для ведення нерегулярних бойових дій, але тепер демонструють зростаючу готовність розгорнути свої власні сили, щоб «підірвати» союзників і партнерів США у спробі змістити очолюваний США міжнародний порядок»¹². Це вимагає від останніх «посилити свої можливості з надання підтримки в самообороні й спротиві своїм союзникам та партнерам, а також краще координувати свої розрізнені зусилля з протидії Росії й Китаю»¹³. Успішною історією військової допомоги, яка вже принесла Сполученим Штатам величезні стратегічні дивіденди, вважається партнерство між США і Україною, яке було добре синхронізовано з іншими дипломатичними й розвідувальними ініціативами. Ключовий елемент цього успіху вбачається у поєднанні «традиційних і нерегулярних видів консультування та допомоги, ... суміші звичайних і нерегулярних воєнних інструментів США, які поєднують

традиційні воєнні інструменти з нерегулярними, оборонними, суспільними зусиллями»¹⁴.

Видання «The Economist» окреслило 10 проблем, які впливатимуть на розвиток світових подій у 2024 р.:

1) 76 виборів, які відбудуться в країнах із сукупним населенням в 4,2 млрд (вперше в історії голосуватиме понад половина світового населення), дозволять оцінити стан демократії в глобальному масштабі. Хоча вже зараз можна прогнозувати, що демократії більше не стане: в багатьох випадках вибори не будуть ні вільними, ні чесними;

2) глобальні наслідки матимуть вибори президента США, які вплинуть на все: від кліматичної політики до надання військової допомоги Україні. Від американських виборів залежатиме й подальша доля В. Путіна;

3) для Європи особливого звучання набуде завдання забезпечити Україну військовою та економічною підтримкою, необхідною для ведення боротьби на тривалий період, з одночасною підготовкою ґрунту для вступу України у Євросоюз. ЄС потрібно буде підстрахуватися на той випадок, якщо до влади повернеться Трамп і США припинять підтримувати Україну;

4) потрясіння на Близькому Сході переростатимуть у масштабніший регіональний конфлікт. Для Америки, яка діє на межі своїх можливостей, це буде випробуванням, що покаже, наскільки вона спроможна адаптуватися до загрозливого ускладнення обстановки у світі;

5) заморожені конфлікти будуть відтавати, а холодні — розігріватися. Оскільки «однополюсний момент» Америки залишається у минулому, світ має готуватися до багатопольного безладдя;

6) жорсткого рівня набуде риторика «нової холодної війни» між США і КНР. Обидва табори домагатимуться прихильності «середніх держав» Глобального Півдня, не в останню чергу для отримання доступу до їхніх зелених ресурсів;

7) зміцнюватимуться позиції нових зелених наддержав, що спричинить переструктурування глобальної мапи енергетичних ресурсів.

¹⁴ Там само.

Way of War: A History of United States Military Strategy and Policy. Indiana University Press, 1977.

¹⁰ Noyes A., Egel D. Winning the Irregular World War. *RAND*. 06.11.2023. <http://surl.li/ortgq>

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Там само.

Літій, мідь та нікель набуватимуть дедалі більшого значення, натомість нафта і газ, разом із домінуючими регіонами у цій сфері, втрачатимуть вплив;

8) економічна невизначеність стане болісним випробуванням і для компаній, і для споживачів, навіть у разі уникнення рецесії;

9) посиленого характеру набудуть дискусії щодо кращих підходів до регулювання проблем штучного інтелекту (ШІ): аргументи щодо його екзистенційної загрози можуть бути маневром для гальмування прогресу. Хоча випадків неочікуваного застосування і зловживання ШІ ставатиме дедалі більше, як і тривог з приводу його можливого впливу на ринок праці та навіть на результати виборів;

10) сподівання, що ідеологічні розбіжності можна буде відкласти (скажімо, хоча б на час проведення Олімпійських ігор у Парижі), настільки ж вірогідні, як і надії на щось подібне до глобальної єдності¹⁵.

Якщо взяти до уваги зазначені моменти, закономірним виглядає повернення політологів до критичного обговорення концепції «кінця історії» американського вченого Френсіса Фукуями. Нагадаємо, що у 1989 р. він опублікував у журналі «The National Interest» статтю «The End of History», лейтмотив якої зводився до того, що ідеологічний конфлікт Сходу і Заходу завершився тріумфом ліберальної демократії — кінцевої точки ідеологічної революції людства й остаточно визначеної форми будь-якого уряду. Звідси й походить термін «кінець історії». Стаття лягла в основу монографії Ф. Фукуями¹⁶, яка мала величезний успіх, очолила знаменитий список бестселерів The New York Times і стала мейнстрімною у світовій політології.

Фактично Фукуяма своїми висновками ставив усіх перед фактом, що ліберальна демократія західного зразка сягнула завершальної стадії свого розвитку, і для держав «зрілої демократії» історія з війнами, конфліктами, революціями, міждержавним суперництвом

та націоналізмом завершилася. Однак у його уявленні це не означало кінця подієвої історії: старий, «історичний», світ мав ще довго існувати за межами постісторичного Заходу.

Як відповідь Фукуямі у 1993 р. С. Хантінгтон розміщує в американському політологічному журналі «Foreign Affairs» статтю «The Clash of Civilizations», яка спричинила найбільший за всю другу половину ХХ ст. резонанс у науковому світі з огляду на описані в ній прогнози про можливість повернення ідеології на зразок комунізму, ймовірність розколу між прихильниками демократії й неминучість виникнення нових ідеологій. Через три роки вийшла його монографія «Зіткнення цивілізацій»¹⁷. Вона належить до найцитованіших робіт, оскільки низка прогнозів ученого вражає підтверджується, зокрема щодо зростання кількості конфліктів між західною цивілізацією й рештою світу.

Реалії ХХІ ст. наочно свідчать, що людство прискорено дрейфує до все більшої конфронтації, а отже, вже навіть розв'язана Росією війна проти України та конфлікт на Близькому Сході вказують на те, що «кінець історії» чи то відкладається, чи то не відбувся. Про це недвозначно висловився ще у 2007 р. американський політолог Роберт Кейган: з піднесенням авторитарних Росії й Китаю кінець історії відтермінується на невизначений час. Особливо, якщо враховувати міркування нобелівського лауреата з економіки Пола Кругмана про занепад «американського світу»¹⁸ та застороги інших дослідників, що світ стає дедалі небезпечнішим, а холодні війни перетворюються на гарячі.

Очевидно, мав рацію німецький історик Освальд Шпенглер, стверджуючи, що кінець історії існує, але як завершення історичного часу певного народу чи культури¹⁹. Справді, історія знає чимало таких фіналів, які сучасники до кінця не усвідомили. Тому мрія Фукуями про «кінець історії» радше нагадує тексти рим-

¹⁵ Tom Standage's ten trends to watch in 2024. *The Economist*. 06.11.2023. <http://surl.li/opkjm>

¹⁶ Fukuyama F. *The End of History and the Last Man*. Free Press, 1992.

¹⁷ Хантінгтон С. *Столкновение цивилизаций*. Москва: АСТ, 2014.

¹⁸ Krugman P. The Strange Decline of the Pax Americana. *The New York Times*. 16.10.2023. <http://surl.li/opkss>

¹⁹ Шпенглер О. *Закат Европы*. Москва: Наука, 1993.

ських філософів Сенеки, Марка Аврелія, Епіктета, які жили в добу завершення Античності з відчуттям того, що найкращий у римській історії період безповоротно минув. А власні висловлювання й оцінки вченого скоріше посилюють імператив про «повернення історії». В інтерв'ю «Радіо Свобода» у жовтні 2023 р. Ф. Фукуяма це підтвердив: «Росія перетворилася на фашистську державу. Це екстремально націоналістичний режим, який централізував усю владу і відрізав усі альтернативні центри влади. [...] Це фашистська диктатура з реваншистською зовнішньою політикою. Це країна, яка нині максимально наблизилася до нацистської Німеччини з моменту її поразки»²⁰.

У зверненні до нації 20 жовтня 2023 р. президент США Джо Байден пояснив, чому для Сполучених Штатів життєво важливо продовжувати підтримку України у війні проти Росії та Ізраїлю — у війні проти ХАМАС: «ми переживаємо переломний момент в історії — один із тих моментів, коли рішення, які ми ухвалюємо сьогодні, визначатимуть майбутнє на десятиліття вперед»²¹. Передусім саме ці події спонукали його заявити про історичну місію Америки зі створення нової світової архітектури. І що саме вона зможе побудувати наступний світовий порядок: «У нас є можливість зробити щось, якщо ми досить сміливі й упевнені в собі, щоб об'єднати світ так, як ніколи раніше. Ми жили в післявоєнний період протягом 50 років, і це працювало до біса добре, але це начебто видихнулося. Потрібен новий світовий порядок, у певному сенсі подібний до того, який був світовим порядком... У нас є реальна можливість об'єднати світ так, як цього не було вже тривалий час, і зміцнити перспективу світу, а не применшити її»²². Говорячи, що для

²⁰ «Якщо ви виженете Росію з усієї своєї території, вона все одно лишатиметься серйозною загрозою» — Френсіс Фукуяма. *Радіо Свобода*. 18.10.2023. <http://surl.li/orkup>

²¹ Байден до американців: Ми не допустимо перемоги таких терористів, як ХАМАС і тиранів, як Путін. *Голос Америки*. 20.10.2023. <http://surl.li/ortks>

²² США можуть сформувані новий світовий порядок — цей видихнувся: потужна промова Байдена. *24 канал*. 21.10.2023. <http://surl.li/mllyj>

цього потрібно чотири чи п'ять років, Байден, очевидно, мав на увазі й черговий президентський цикл у США, розраховуючи на перемогу демократів та наступність політики. Мабуть, це й прогнозовані ним часові рамки глобальної турбулентності. «Рішення, які ми приймемо в наступні чотири чи п'ять років, — наголошує Байден, — визначать, як виглядатимуть чотири чи п'ять десятиліть»²³.

Прикметно, що американський президент не вперше заговорив про необхідність змін у світоустрої. Відповідну заяву він робив у березні 2022 р., пов'язавши її з російською агресією проти України. Тоді Байден констатував, що встановлений після Другої світової війни ліберальний світоустрій дозволив уникнути мільйонів жертв. Однак зараз «все змінюється» і Сполучені Штати готові об'єднати навколо себе «увесь вільний світ». І, слід зауважити, багато в чому їм це вдалося. Головне — консолідувати Захід і НАТО, посилити увагу до страдянського простору, задіяти різні інструменти впливу на окремі його країни для спонукання їх до дистанціювання від Росії.

Попри те, що домінування США як «об'єктивний постійно діючий фактор» зазнало змін у характері й формах його виявів, завдяки глобальній експансії Штати перетворилися у ХХ ст. «на неформальну імперію сучасного світу» і пронизують собою та одночасно інтегрують у себе чи не всі країни і континенти:

- майже 70 % населення світу визнає лідерство Сполучених Штатів. Разом з тим, антиамериканізм завжди супроводжував їх на шляху до геополітичної вершини;

- на США припадає 25 % світового промислового ВВП. Вони зберігають лідерство у таких сферах, як світова економіка, фінанси, інновації, прямі інвестиції й культура. Володіння понад 70 % (8150 т) всього світового золотого резерву дозволяє Америці утримувати позиції американського долара як планетарної валюти (парадокс: лише 3 % росіян вірять у її надійність, але майже 60 % громадян РФ зберігає свої заощадження в доларах — 226,6 млрд);

²³ Там само.

• глобальне домінування Сполучені Штати забезпечують також за допомогою 12 воєнно-політичних блоків, понад 1000 військових баз та об'єктів, розміщених у стратегічно важливих регіонах світу (американська військова присутність є у понад 80 країнах)²⁴.

* * *

Про далекоглядну відповідальність попередніх державних діячів свідчить те, що в найскладніші моменти Другої світової війни вони планували контури майбутнього світоустрою. Коли через кілька тижнів після атаки на Перл-Харбор В. Черчилль прибув до США, Ф. Рузвельт так хотів розповісти йому про обрану ним назву нової світової організації з безпеки, що, за деякими свідченнями, прийшов до британського прем'єр-міністра у його спальню в Білому домі й застав його лише в халаті.

У 1944 р. у Бреттон-Вудсі було створено Світовий банк і Міжнародний валютний фонд. Плани заснування ООН спочатку було конкретизовано у Вашингтоні, потім у загальних рисах узгоджено Черчиллем, Рузвельтом і Сталіним у Криму (в Ялті), а остаточне рішення прийнято на конференції у Сан-Франциско на її заключному засіданні, коли відбулося підписання Статуту цієї організації. Країни відклали свої розбіжності й «продемонстрували непорушну єдність та рішучість знайти шляхи до закінчення усіх війн».

І коли майже відразу розпочалася холодна війна, потім відбувався болісний процес деколонізації, а згодом і розпад СРСР, ООН перебувала в центрі світового порядку, заснованого на правилах. Утім, світ традиційно продовжував звертати свої погляди на американське лідерство, особливо в останні роки ХХ ст. Тоді як початок ХХІ ст. показав слабкість міжнародних інститутів, засвідчивши, що з часом змінюється баланс сил, усталені системи не можуть адаптуватися до нових реалій, а відтак починається процес руйнації (наприклад,

світоустрій після Віденського конгресу 1815 р. розпадався повільно, а після Версальського миру 1919 р. зруйнувався швидко).

Нинішні міжнародні інститути дедалі частіше відбивають реалії, що існували кілька десятиліть тому, а не сучасні парадигми і наративи. П'ять постійних членів Ради Безпеки ООН, наділених правом вето як держави-переможці у Другій світовій війні, не сприймають ідеї її реформування. Правила начебто зберігаються, але великі держави вважають себе вільними від їх дотримання. Росія розв'язала війну проти України і при цьому намагається виступати в ролі «опікуна» пострадянського простору. Китай окупував спірні території у Південно-Китайському морі. Сполучені Штати без мандату Ради Безпеки здійснили вторгнення в Ірак у 2003 р. і т.д.

Генеральний секретар ООН А. Гутерріш виділяє в історії цієї організації три періоди: перший — біполярний, що вирізнявся суперництвом між США і СРСР у період холодної війни, яке, однак, мало передбачуваний характер; другий — однополюсний, коли після краху комунізму панування Америки стало незаперечним, Джордж Буш-старший навіть проголосив тоді «новий світовий порядок»; і, зрештою, — третій, який започаткували спроби великих держав поділити світ на сфери впливу, що конкурують між собою. Росія і Китай кинули виклик американському лідерству. Через це Рада Безпеки час від часу опиняється у патовій ситуації і перетворюється на спостерігача за зростаючим суперництвом між США, КНР і РФ²⁵.

У жовтні 2023 р. було опубліковано доповідь (160 сторінок) спеціальної комісії Конгресу США зі стратегічних питань. Її підготували 12 експертів — колишні високопосадовці держструктур Сполучених Штатів, демократи і республіканці. У документі міститься 131 висновок та 81 рекомендація. Автори вважають, що з точки зору національних інтересів і безпеки США сучасна ситуація є гіршою, ніж на піку протистояння з СРСР, оскільки Сполучені Штати стоять на порозі появи не одного,

²⁴ Директор Інститута США і Канади Валерій Гарбузов об утраченных иллюзиях уходящей эпохи. Для самосохранения России необходимы знания, а не мифы. *Независимая газета*. 29.08.2023.

²⁵ Daniel F. America needs to invest more in diplomacy. *The Economist*. 17.11.2020. <http://surl.li/ortml>

а двох рівних за ядерним потенціалом противників, кожен з яких прагне змінити міжнародний статус-кво силою. Ключовий висновок доповіді: США повинні якісно й кількісно нарощувати свій звичайний та ядерний арсенал, щоб одночасно стримувати Росію і Китай²⁶.

Загально визнано, що у сучасному світі є три держави з власними глобальними програмами — США, Китай і Росія. Програма Сполучених Штатів ґрунтується на ідеях американської винятковості, домінування, незаперечного лідерства, універсальності американських цінностей, поширення їх за межі власних кордонів, глобального експансіонізму. Тому деякі експерти пропонують розглядати нинішній світовий порядок як «асиметричну біполярність», у якій США, як і раніше, залишаються домінуючою державою. Або говорити, «що формується якийсь розмитий світовий порядок»²⁷.

Поруч із США Китай, який формує власний глобальний курс, набуває реальних вимірів другої неформальної імперії сучасного світу, головного конкурента Америки. З 2000 р. його питома вага у глобальному ВВП зростає з 4 до 16 % (в 1990 р. ВВП країни становив \$300 млрд, на рубежі століть збільшився до \$1 трлн, а зараз сягає \$19,3 трлн; це безпрецедентна подія і небачений прогрес в історії людства)²⁸. За прогнозами Китай вийде на перше місце за номінальним розвитком економіки в найближчі 10 років, перетворившись на «світову фабрику». Цей процес супроводжуватиметься масштабною конкуренцією юаня з доларом і вірогідним витісненням останнього з позицій світової резервної валюти.

Кидаючи виклик США, Сі Цзіньпін проголосив Китай єдиною країною, спроможною впоратися з викликами ХХІ ст., яка невтомно працюватиме над удосконаленням інших держав і побудовою «спільного майбутнього для

усього людства». Для цього останнім часом Пекін намагається заручитися якомога більшою підтримкою, просуває за допомогою об'ємних політичних документів та нових «глобальних ініціатив» альтернативну модель світоустрою. У багатьох експертів такі енергійні й натискні зусилля викликають занепокоєння, що побудований за правилами КНР світ може набути рис жорсткого авторитарного правління.

У політичному документі (обсягом 13 тис. слів), опублікованому Пекіном у вересні 2023 р. з викладом власного бачення глобального управління й джерел глобальних викликів, наголошено, що «гегемоністські, образливі й агресивні дії одних країн проти інших ... завдають величезної шкоди, ставлять під загрозу глобальну безпеку й розвиток». У контексті «глобального співтовариства загального майбутнього» йдеться про необхідність економічного розвитку та стабільності, за яких країни ставляться одна до одної як до рівних і працюють разом заради «спільного процвітання». Вважається, що таке майбутнє звільнить їх від «блокової політики», ідеологічної конкуренції і воєнних союзів, а також від відповідальності за обстоювання «універсальних цінностей», визначених купкою західних держав. Загалом йдеться про три нові «глобальні ініціативи»: розвиток, безпека і цивілізація²⁹. В останній аналітики вбачають зусилля з підризу концепції універсальних прав людини, оскільки, як заявив Сі Цзіньпін лідерам політичних партій і організацій зі 150 країн у березні 2023 р., коли запуслав китайську «Ініціативу глобальної цивілізації», «у різних цивілізаціях завжди були різні уявлення про загальнолюдські цінності»³⁰. Виходить, що якби порядок денний визначали в Китаї, ніхто б не нав'язував іншим свої цінності й моделі поведінки, що, очевидно, приваблюватиме передусім авторитарних лідерів.

За оцінками політико-експертного середовища, такі ініціативи не в останню чергу спря-

²⁶ America's Strategic Posture. The Final Report of the Congressional Commission on the Strategic Posture of the United States. <http://surl.li/opldx>

²⁷ Stanly Johny. Is the emerging global order bipolar? *The Hindu*. 01.12.2023. <http://surl.li/ortsv>

²⁸ Там само.

²⁹ McCarthy S. China has a sweeping vision to reshape the world — and countries are listening. *CNN*. 10.12.2023. <http://surl.li/ortwn>

³⁰ Там само.

мовані на доведення того, що очолювана США система вже не підходить для нинішньої епохи, і сигналізують про узгоджені зусилля зі зміни порядку, який виник після Другої світової війни, і того, який відстоюється нині Вашингтоном та іншими західними демократіями. Проте в багатьох виникають питання: Китай справді намагається просувати багатополарність чи просто хоче підмінити собою світовий вплив США? Хоча Пекін невпинно виголошує тезу: «Китай розуміє урок історії — гегемонія переде занепаду»³¹.

У підсумку «відносини між Китаєм і США впритул наблизилися до небезпечної межі переходу у фазу вільного падіння, а вірогідність не просто холодної війни, а, м'яко кажучи, відкритого конфлікту між двома державами кратно зросла»³². Зустріч 15 листопада 2023 р. у Сан-Франциско Сі Цзіньпіна і Дж. Байдена не привела до сенсаційних проривів у двосторонніх відносинах. Проте показала, що, за усіх розмов про нову епоху багатополарності, саме вплив КНР і США на світову обстановку продовжуватиме зростати, «справа повільно, але впевнено йде до формування «великої китайсько-американської двійки», незалежно від того, буде чи не буде вона формально оформлена»³³. Очевидною реальністю є лише те, що і Китай, і Сполучені Штати кровно зацікавлені у розширенні кола своїх партнерів.

З 2007 р. (після мюнхенської промови Путіна) російська влада з усе більш нарощуваною активністю демонструє, що Росія і США бачать світоустрій по-різному. За її уявленнями, людство живе у західноцентричному, або америкоцентричному, світі, по суті у постколоніальному, де формально десятки країн давно здобули незалежність, але фактично «золотий мільярд» експлуатує їх, викачує з них ресурси на свою користь. Відповідно, встановлення нового світового порядку передбачає перегляд цих правил. Розрахунок робиться на те, що

«такий геополітичний і гео економічний заколот легко «продати» елітам країн третього світу, та й серед західних лівих радикалів подібна картина світу знаходить симпатії»³⁴.

На спробах Росії сформуванню власну глобальну геополітичну програму багато в чому позначається, по-перше, відкладений на 30 років постімперський синдром, відродження якого набуває загрозливого характеру. По-друге, очевидний факт, що Росія є найслабшою з трьох наддержав. Як зауважував (за всієї компліментарності) професор політології Чиказького університету Джон Міршаймер під час виступу в Centre for Independent Studies, «дядько Сем на першому місці, Китай на другому, а росіяни з великим відставанням — на третьому»³⁵. По-третє, по суті тоталітарна російська влада посилено конструює для своїх громадян підроблену реальність, намагається утвердити її як природну і єдино можливу форму світоустрою. Власне, Путін нагадує зображене в романі-антиутопії Орвела «1984» «міністерство правди», яке старанно переписує історію (не випадково ця книга стала символом протесту проти міцніючого тоталітаризму в Росії). Нарешті, незважаючи на свою досить малу питому вагу у світовій економіці, РФ «все ще володіє сильним експансіоністським зарядом і поки що так і не розкритою амбіцією глобального геополітичного впливу»³⁶.

Видається еkleктичною її програма з претензією на глобальну геополітичність, у якій змішуються ідеї євразійства, «руського міра», агресивний антиамериканізм, протиборство з однополарним світом та усім Заходом, принципи «суверенної демократії» й «глибинного народу» з традиційними цінностями і православною вірою (зауважимо, що РПЦ стала важливим інструментом путінської «вертика-

³⁴ О новом миропорядке в ближайшие годы. *Независимая газета*. 23.10.2023.

³⁵ Israel-Hamas, Ukraine-Russia and China: John Mearsheimer on why the US is in serious trouble! <https://www.youtube.com/watch?v=62FCVJycwSA&t=1112s>

³⁶ Директор Института США и Канады Валерий Гарбузов об утраченных иллюзиях уходящей эпохи. *Независимая газета*. 29.08.2023.

³¹ Там само.

³² Цыплаков С. Китай и США: партнерство и соперничество противоположностей. *Независимая газета*. 26.11.2023.

³³ Там само.

лі»; в особі Кирила вона виконує два головних завдання: підсилення легітимності влади через її «сакралізацію» — президента не лише «обирає» народ, а й благословляє патріарх, який обіймає свою посаду «з волі Божої», та забезпечення «зв'язку часів»³⁷.

Набір інвектив з цього ряду, викладений Путіним в агресивній манері на XXV Всесвітньому російському народному форумі 28 листопада 2023 р., засвідчив, на нашу думку, усвідомлення ним того, що втрачати йому більше нічого: «Саме наша країна, «руській мір», як неодноразово бувало в історії, загородили шлях тим, хто претендує на світове панування, на свою винятковість. Ми воюємо зараз за свободу не лише Росії, а й усього світу... Ми відкрито говоримо, що диктатура одного гегемона — ми бачимо це, усі це бачать — порохнявіє. Вона пішла, що називається, в рознос і просто небезпечна для оточення! Це вже зрозуміло всій світовій більшості! Але, повторю, саме наша країна перебуває зараз в авангарді формування більш справедливого світоустрою. І хочу підкреслити: без суверенної, сильної Росії жодний міцний, стабільний світопорядок неможливий»³⁸.

Фактично в російській політичній практиці знову набули особливого запиту ідеї монаха Філофея, який жив у XVI ст.: «Москва — Третій Рим». Цю геополітичну мрію після 1917 р. замінила ідея світової пролетарської революції. При цьому СРСР ніколи не розглядав себе як окрему комуністичну цивілізацію. Тим часом у новій доктрині зовнішньої політики російського МЗС зафіксовано визначення Росії «як самобутньої держави-цивілізації». Путін не припиняє спроб закріпити у свідомості свого населення це поняття, незважаючи на те, що воно не приживається. Тому він вдається до перевіреного принципу: якщо аргументи слабкі, потрібно нагнітати атмосферу: «Наша битва за суверенітет, за справедливість має без будь-якого перебільшення національно-визвольний

характер, тому що ми відстоюємо безпеку і добробут нашого народу, вище, історичне право бути Росією — сильною, незалежною державою, країною-цивілізацією»³⁹. Не більше не менше!

Така ідеологічна платформа месіанського замісу матеріалізується в практиці ізоляціонізму, централізованого неосталіністського правління, поділу країн і народів на дружні й недружні, повного розриву з орієнтованою на Захід політикою минулих років, наростання агресивної риторики, за якою логічно проступають відповідні дії. Зокрема, звинувачення вже Вашингтона і Берліна у «геополітичних галюцинаціях» в їхній політиці щодо України. І водночас на такому фоні зондується ґрунт щодо можливості (і навіть необхідності) майбутніх політичних альянсів із головним геополітичним суперником, якщо не ворогом. Так, кремлівські ідеологи почали просувати тему «Великої Півночі — Росія, США і Європа, які утворюють спільний соціокультурний простір. Триєдиний північний геополітичний кластер»⁴⁰. Привертає до себе увагу те, що його неминучість аргументується активізацією Глобального Півдня, з яким Росія водночас активно заграє. Очевидно, що це і політичне зондування, і своєрідне залякування Заходу Глобальним Півднем, що пробуджується з сильним зарядом антиамериканізму, і пропозиція не заходить надто далеко у стримуванні російського режиму, і пошук варіантів виведення Росії з історичного тупика, які б дозволили хоч якоюсь мірою зберегти «обличчя» її лідера. Однак у Росії за нинішніх умов навряд чи можливі «розрядка» псевдопатріотичної атмосфери, припинення повзучої реставрації сталінізму, відмова від «старих пісень про головне», наративів про кризу всього «англосакського світу», нову антиколоніальну революцію у ще 17 наявних колоніях, повну втрату американського домінування й остаточний занепад Заходу, велике світове антиамериканське повстання і т.д.

³⁷ Фурман Л. Госслужащие по контракту с Богом. *Новая газета. Европа*. 05.12.2023. <http://surl.li/oruhp>

³⁸ Ці тези та коментарі до них опубліковано у виданні «Коммерсантъ» 28.11.2023.

³⁹ Цит. за: Родин И. Путин выступает за многодетный «русский мир». *Независимая газета*. 28.11.2023.

⁴⁰ Цит. за: Романов Б. Наблюдая бурный синтез цивилизаций. *Независимая газета*. 20.11.2023.

Отже, сподівання і розрахунки на те, що після завершення холодної війни відкрився шлях до глобалізації ліберального міжнародного порядку, в тому числі за допомогою глибокої інтеграції в його систему потенційних опонентів, а саме Росії та Китаю, залишилися в царині бажаного, а не реальності. Більше того, перша чверть ХХІ ст. показала, що міжнародні відносини вступають у небезпечний і напружений період утвердження нових глобальних гравців та центрів сили, а відповідно — збільшення загрози розчленування й чергового поділу/перерозподілу світу.

Китай, Росія та США виразно тяжіють до принципів державного егоїзму й односторонніх рішень (між іншим, у цьому вчені вбачають повернення національних держав. Не випадково вони констатують наростаючий відхід від дипломатії «цінностей» на користь повернення до поняття «національний інтерес»). Багатостороння система, що полягала в стримуванні сили нормами міжнародного права, співпрацею й загальними моральними правилами, відсувається в кращому випадку на другий план. Руйнуються ключові міжнародні інструменти політики й безпеки, на яких трималися повоєнний устрій і домінування Заходу, передусім США. Попередні союзи і партнерські обов'язки більше не відіграють відчутної політичної ролі. Нових інструментів на заміну старим усе ще немає. Тому перспективи, пов'язані з ескалацією нестабільності чи воєнними конфліктами значних масштабів, тепер виключно залежать від політичних лідерів — переважно від кількох ключових світових гравців.

Ці гравці намагатимуться вибудувувати на основі попереднього досвіду блокові відносини, вбачаючи в них основи стабільної системи. Як свідчить сучасна практика, наявні формалізовані зв'язки викликають фрустрацію: одні вважають, що їх недостатньо підтримують (Вірменія в ОДКБ), інші — що й так допомагають собі на шкоду (Росія в утвореннях на пострадянському просторі). Фіксовані зобов'язання в альянсах далеко не завжди виконуються, особливо коли потрібно змінювати характер політичної, насамперед воєнної, по-

ведінки. Тим більше, що силовий потенціал, як показали практично всі конфлікти ХХІ ст., має відносну перевагу, а воєнна перемога не є синонімом політичної. Скоріше навіть навпаки.

* * *

Сучасні реалії, пов'язані з практикою політичного лідерства, дають додаткові підстави говорити про «повернення історії». Принаймні довоєнного та повоєнного її періодів. Що, відповідно, потребує комплексного науково-теоретичного осмислення всієї цієї проблематики, різноманітності лідерів та форм впливу їхніх особистих характеристик на здійснювану ними політику. Це далеко не абстрактна проблема. Країни, народи, окремі люди так чи інакше відчують на собі, як особисті риси лідера(ів) та витворені ними системи позначаються не лише на подіях, їх спрямованості, емоційному й політичному забарвленні та змісті, а й на характері міжнародних відносин, наповненні самої епохи. Звичайно, є об'єктивні закономірності світового розвитку, які ніхто не відміняв, однак незаперечним є й те, що особистість лідера значно впливає на політичний ландшафт сучасного світу, допомагає (чи змушує) розуміти, куди лідери і події ведуть нас⁴¹.

Свого часу К. Каутський застерігав, що під «видатними особистостями не обов'язково треба мати на увазі великих геніїв. І посередності та навіть ті, хто стоїть нижче середнього рівня, а також діти й ідіоти можуть стати історичними особистостями, якщо їм потрапить до рук велика влада»⁴². Причину цього явища у постхолодну добу відома дослідниця Л. Шевцова вбачає в тому, що «... Захід почав втрачати драйв після перемоги над своїм ворогом і опонентом — СРСР і комунізмом. Епоха безтурботності й відмови від ідеології, віри в прагматизм та автоматизм прогресу деморалізувала західну еліту й породила покоління лідерів-

⁴¹ Див., напр.: *Лідер на фоні епохи. Традиції і новації сучасного політичного лідерства в країнах Запада*. Под ред. Л.С. Окуневої. Москва: МГІМО, 2022.

⁴² Каутський К. *Матеріалістическе понимание истории*. Т. 2. Москва: ГИЗ, 1931. С. 687.

операторів, здатних натискати кнопки та грати в ситуативну політику, але не готових до нових викликів, а тим більше до управління в період кризи. Епоха Аденауера і де Голля, Тетчер, Міттерана і Рейгана змінилася епохою сірих мишей. І якщо хтось і згадає Камерона, Саркозі й Олланда, то як приклад антилідерства. А хто згадає лідерів ЄС, яких підбирають за принципом відсутності лідерських якостей?»⁴³.

Тогочасні політичні реалії підвели вчених до висновків, що відходить в історію період, коли вузьке коло політиків і навіть лише перші особи мали вирішальне слово у формуванні засад та здійсненні внутрішньої й зовнішньої політики держави, укладанні союзів та розподілі сфер впливу на міжнародній арені. Це вони пов'язували з тим, що лідери були поставлені перед обмеженнями, напрацьованими й утвердженими в процесі демократичних перетворень. Зокрема, йшлося про терміни повноважень, свободу ЗМІ, громадянське суспільство, незалежність законодавчої і судової влади, позицію та настрої електорату, інші стримування й протизаваги, вбудовані в конституції країн.

Відповідно, чільне місце в науково-експертних оцінках посіли твердження, що відтепер лідери стали слабшими й менш масштабними, що в них не вистачає підготовки, розуму і навіть терпіння, щоб набути елементарних базових знань про ту чи іншу сферу внутрішньої або зовнішньої політики, що фактично це ті самі політики старого стибу, тільки з вищим рівнем некомпетентності. Дехто з дослідників пов'язував таку «кризу керівників» із західною демократією, оскільки, мовляв, демократична система, яка передбачає, що вибори виявляють найдостойнішого кандидата на посаду глави держави, в багатьох випадках цього не досягає і перетворилася на змагання в дусі «конкурсу краси». Це дало підстави М. Доббсу, автору бестселера «Картковий будинок», для категоричного висновку: жоден із попередніх гігантів не пройшов би через сучасні ЗМІ: «Натомість світ полишили на пігмеїв, яких обрали не за їхню винятковість, а тому що вони нічого не

⁴³ Шевцова Л. Расплата за кураж. *Главком*. 13.06.2016. <http://surl.li/orujn>

порушували й дотримувалися правил, замість того, щоб створювати власні...»⁴⁴.

Тривалий час розмірковуючи над проблемами лідерства, Г. Кіссінджер убачав причини його погіршення в падінні рівня освіти, гонитві за зовнішнім та в можливому зникненні культури «глибокої освіченості». Тоді як роль керівника передбачає рідкісне поєднання інтелектуальних здібностей, глибоких знань та інтуїтивного розуміння політики, яке дається небагатьом. В останній роботі «Лідерство: шість досліджень зі світової стратегії» (Leadership: Six Studies in World Strategy) він виокремив державних діячів (Німеччина — Конрад Аденауер, Франція — Шарль де Голль, США — Річард Ніксон, Єгипет — Анвар Садат, Велика Британія — Маргарет Тетчер, Сингапур — Лі Куан Ю), які, на його погляд, відповідали високим вимогам, а тому досягли значних успіхів як у своїх країнах, так і за їх межами.

Разом з тим, Кіссінджер висловлював побоювання щодо зникнення тих виняткових умов, які сприяли становленню політиків найвищого рівня. Усі вони не були вихідцями з верхівки суспільства, а виростили у сім'ях середнього класу. Відтак розуміли світ таким, яким його бачили прості люди. Отримавши освіту в меритократичних університетах, ця когорта лідерів виявилася психологічно, інтелектуально і культурно готовою до ефективної й дисциплінованої роботи на національному та міжнародному рівнях. Тоді як у нинішніх обставинах він бачив проблеми із забезпеченням у закладах вищої освіти культури «глибокої освіченості», вкрай необхідної для вирощування лідерських якостей у нових поколіннях, зокрема в тому, що «політкоректні професори спрощують процес освіти», а глибина й суворість класичної науки не витримує «натиску візуалізованої культури»⁴⁵.

Американський учений Волтер Мід нагадує: у 1957 р. у своїй першій книжці «Світ віднов-

⁴⁴ Доббс М. *Картковий будинок*. Київ: КМ-Букс, 2016. С. 52.

⁴⁵ Mead W.R. Kissinger Sees a Global Leadership Vacuum. A dearth of statesmen has left the world misruled by populists and technocrats. *The Wall Street Journal*. 26.12.2022. <http://surl.li/orumb>

лено» (*A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace, 1812–22*) Кіссінджер відповідно до тодішніх реалій виклав ідею про те, що в будь-який конкретний момент часу складну архітектуру життєспроможного світового порядку розуміє лише купка людей, а ще менша їх кількість можуть стати лідерами творення і захисту крихкого міжнародного порядку, забезпечення хоча б часткового миру. Такі великі особистості призначені долати розрив між суспільною думкою у власних країнах і невіддільними від міжнародної дипломатії компромісами, виразно бачити світ, щоб розуміти його можливості й усталеності, уміти переконувати громадян приймати результати рішень, які часто-густо приносять розчарування. До цього залишається додати, що «подібне завдання викликає складнощі саме у потужних державах, на зразок США, яким доступно багато з того, що вони прагнуть. Малі й слабкі країни усвідомлюють необхідність компромісу, тоді як великі й могутні часто вважають, що повинні отримати все і відразу»⁴⁶.

Особливість сьогоденної «історичної перемінки», яку переживає світ, по-перше, зумовлена не стільки нагромадженням внутрішніх проблем чи не в більшості країн та наростаючими масштабами розбіжностей і конфліктів у міжнародних відносинах, скільки неадекватною реакцією на них передусім державних діячів. Що, своєю чергою, призводить до зниження порогу толерантності, бурхливої (переважно негативної) реакції населення на суспільні процеси й міжнародні справи. І все частішого звернення його поглядів на тих, хто видається «лідером-героем», спроможним швидко подолати внутрішні виклики і зовнішні загрози навіть без будь-яких відчутних людських зусиль. Цей «розпродаж героїзму» не так уже й багатьох змушує замислюватися над тим, що нещасна та країна, яка потребує героїв (слова Галілея у п'єсі Брехта).

По-друге, така атмосфера (взяти хоча б останні вибори у деяких країнах Європи) формує підстави для думок, що сьогодення почи-

нає нагадувати 1930-ті роки, коли авторитарні лідери відчували піднесення, а демократичні політики не змогли їм протистояти, внаслідок чого міжнародну систему було розхитано, а світ втягнуто у війну. Як при цьому не згадати перше інтерв'ю Гітлера у ролі нового канцлера Німеччини шведській газеті «*Aftonbladet*» у червні 1933 р., в якому він передрікав: «У майбутньому принцип авторитету буде стояти вище за все, а особистість почне відігравати визначальну роль»⁴⁷. Тоді це був період розквіту агресивних режимів, під їх натиском демократія поступилася місцем насильницьким, авторитарним ідеологіям, а економічний націоналізм і протекціонізм підірвали глобальне процвітання й потенційну геополітичну співпрацю, спроможну стримати агресію.

В принципі можна було б скептично поставитися до таких паралелей, якби, скажімо, не сучасний феномен Д. Трампа — складова глобальної тенденції, яка полягає в тому, що у велику політику повертаються авторитарні владолюбні особистості⁴⁸. Жоден із його попередників ніколи не виступав проти системи й не намагався підірвати усталені норми і правила. До того ж він має всі шанси знову очолити США. Його відрив від чинного господаря Білого дому відповідає ситуації 20-літньої давнини, коли Демократична партія переживала кризу і виявилася неспроможною віднайти у своїх рядах скільки-небудь харизматичного суперника Дж. Бушу-молодшому.

Лінійку лідерів такого виміру очолюють Сі Цзіньпін, В. Путін, Н. Моді та інші постаті, які вірять лише в баланс сил, поділяють переконання, що політична доцільність може домінувати над правом. Вони «скручують шию двом великим ілюзіям, які виникли на початку 1990-х років. Тоді ліберальна демократія вважалася політичною перспективою ХХІ ст. Паралельно з цим завершення холодної ві-

⁴⁷ Hitlers första svenska intervju — ord för ord. *Aftonbladet*. <http://surl.li/oruon>

⁴⁸ Більш повне уявлення про політичні принципи Трампа можна скласти зі спогадів його колишнього радника з питань міжнародної безпеки: Болтон Дж. *Кімната, де це сталося*. Харків: Віват, 2021.

⁴⁶ Там само.

йни зародило надію на появу такої міжнародної арени, яка підпорядковується певним правилам»⁴⁹. Багато в чому завдячуючи їхнім політичним установкам «авторитарний режим правління прогресує та робить успіхи; ідея кодифікованого міжнародного «правопорядку» регресує: це два знакових і не найпривабливіших явища нашої епохи, незалежно від того, пов'язані вони між собою чи ні»⁵⁰.

У недалекому минулому вожді правили до своєї смерті. Тепер з'являються пожиттеві глави держав. Зіткнувшись із конституційними обмеженнями, вони «відгукуються на стихійні заклики мас і вишукують способи залишитися»⁵¹. 2020 рік став кульмінацією різних спроб Путіна пожиттево закріпитися у владі. Президент Ердоган, зосередивши у своїх руках величезні повноваження, здобув можливість керувати країною до 2029 р., й без того обіймаючи вищі посади понад чверть століття. У Китаї Всекитайські збори народних представників 2959 голосами скасували обмеження перебування на посаді Сі Цзіньпіна, фактично дозволивши йому бути на чолі КНР до його смерті.

Головний аргумент для «проведення» подібних рішень переважно такий: «Глас народу — глас Божий». Своєю чергою, посилення на волю народу становить наріжний камінь популізму (правого чи лівого), який практично завжди підриває засади демократії. «Втілюючи» у такий спосіб «народне волевиявлення», а заодно встановивши контроль над ЗМІ та громадським життям загалом, авторитарні діячі поступово, але методично витісняють чи підривають незалежні інститути, починаючи з парламентів, перетворюючи їх на власні вотчини.

Таке сучасне підтримання пафосу одноосібної авторитарної влади в чомусь нагадує часи Аристотеля (384—322 рр. до н.е.): у трагедії недоречні смішні випадки і простолюдини, у комедії — представники вищої ієрархії та інтриги

⁴⁹ Frachon A. «Pour Donald Trump, Xi Jinping, Vladimir Poutine ou Narendra Modi, le politique l'emporte sur le droit». *Le Monde*. 27.02.2020. <http://surl.li/oruqq>

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Aaronovitch D. Populism has revived the president-for-life. *The Times*. <http://surl.li/orurc>

зі смертельними наслідками. У комедіях Шекспіра царська особа — це хтось не старший за герцога. А Дон Кіхот, цей пафосний герой світової літератури, навіть не герцог. У російському театрі в XIX ст. збереженням величчя влади цензура переймалася особливо запопадливо: царських осіб на сцені взагалі не можна було зображувати. Перетворення помазаника божого на персонаж вважалося непристойним.

У XX ст. велич набула, як сказали б зараз, токсичності: дистанція між великим і простонародним скоротилася до мінімуму. Та все ж намагання бути життєво природним «в обставинах XX ст. перетворилося на новий героїзм, свого роду розкіш. Маленький волоцюга Чапліна — очевидно, головна фігура століття, що концентрує в собі його головний пафос — пафос відмови від влади і величчя, разом з усіма їх репрезентативними й церемоніальними спокусами. Влада і пафос, здавалося б, назавжди перетворюються або на історичну матерію, або на метафору зла, що тріумфує»⁵².

У нинішніх авторитарних державах знову все обертається навколо їх очільників, будь-які їхні дії неодмінно героїзуються, подаються у винятково позитивних тонах. Якщо подивитися, скажімо, на висвітлення російськими ЗМІ життя в цій країні, неодмінно напрошується висновок: без Путіна в ній взагалі нічого не робиться, а все те, що відбувається, — лише за його дорученнями з відповідними позитивними оцінками результатів. Включно з розв'язаним кривавою бійнею проти України, яка свідчить, що безконтрольне диктаторство при розлюдненому суспільстві з часом починає межувати з маніакальністю. Це, крім іншого, вказує на те, що авторитарні лідери підсилення своїх позицій вбачають не в останню чергу в територіальних конфліктах. Розраховуючи, що це легко можна продати своїм підданам як успіх і таким чином зміцнити/утримати власний рейтинг і забезпечити суспільну мобілізацію. Для них війна, як зауважує літератор Д. Биков, автор першої біографії В. Зеленського, «голо-

⁵² Федянина О. Бесстрашное величие. Как возвышенное научилось быть смешным. *Коммерсант*. 24.11.2023. <http://surl.li/orutw>

вний допінг», який «згуртовує народ навколо влади і дозволяє не змінювати її до перемоги або остаточної поразки»⁵³.

Зауважимо при цьому: коли великі держави демонструють хоча б видимість дотримання міжнародних правил, інші остерегаються силових кроків. Коли ж вони вдаються до конфронтації, у світі починають пробуджуватися старі конфлікти й виникають нові. Активізацію в цьому контексті ключових світових акторів, що спостерігається зараз, можна оцінювати і як нову спробу під момент переоблаштувати світ. А це означає, що на людство очікують тривала турбулентність, межі якої розширюватимуться, перерозподіл між ключовими політичними гравцями сфер впливу, збивання ними альянсів із груп держав — усе те, що світ, здавалося б, уже пережив.

Цей кризовий період особливо потребуватиме лідерів, які скеровуватимуть свою енергію не на пошук ворогів, а на вироблення рішень для недопущення закриття «вікна можливостей». Теоретики лідерства наводять відмінності між «трансформаційними» і «трансакційними» лідерами: останні намагаються впоратися з ситуацією з використанням усталених методів ведення справ, тоді як перші прагнуть змінити ситуацію у своїй країні.

У зв'язку з цим предметної уваги дослідників потребує нова хвиля лідерів, яких зараховують до несистемних політиків. Адже дедалі частіше населення різних країн обирає перших осіб з кого завгодно, але тільки не тих, для яких політика стала професією. Замість них — футболісти, бізнесмени, адвокати, письменники, гумористи, рок-музиканти та інші фігури явно неполітичного замісу. Своєю чергою, такі непрофесіонали беззастережно переконані, що їм усе вдасться і народ не буде в них розчарований. А для керування країною, на їхню думку, нічого особливого не потрібно.

Останній наочний приклад — перемога на президентських виборах в Аргентині «анархо-капіталіста» Х. Мілея, якого західні медіа порівнюють із Д. Трампом і колишнім прези-

⁵³ Дмитрій Быков. *VZ. Портрет на фоне нациш*. Кривой Пор: Freedom Letters. 2023.

дентом Бразилії Ж. Болсонару. Тепер друга економіка Латинської Америки готується до серйозних перемін: новий президент пообіцяв, крім іншого, знищити місцевий песо, закрити Центробанк, ввести американський долар, вільний обіг зброї, дозволити торгівлю органами і т. ін. Один аргентинський урядовець з цього приводу діагностував ситуацію так: «Це голосування просто пахне відчаєм»⁵⁴.

Чому ж так відбувається? Відповідь, скоріше за все, зводиться до того, що політики-професіонали разом з їхніми партіями повсюдно втрачають довіру населення. Особливо молоді, яка прагне перемін. Так, переважно за рахунок її голосів президентом Чилі став наймолодший нині глава держави Латинської Америки Г. Борич. Люди починають вручати свою долю тим, хто видається ближчим до них, некорумпованим і невідкупним.

Показовим є «феномен Букеле», 42-річного президента Сальвадору, якого одні обожнюють за безпрецедентно ефективну боротьбу з організованою злочинністю та нестримну віру у світле майбутнє біткоїна, інші — критикують за масові порушення прав людини і навіженість. Наприклад, коли опозиційний до нього парламент відмовився схвалити кредит на модернізацію поліції, він дав наказ військовим та поліцейським захопити приміщення і не випускати з нього законодавців, допоки вони не приймуть позитивне рішення. Сам же зайняв місце спікера, почав погрожувати депутатам тим, що може застосувати статтю основного закону про «право народу на повстання з метою відновлення конституційного ладу». І сам же, на порушення конституції країни, знову збирається обратися президентом у лютому 2024 р.⁵⁵

Населення авторитарних і демократичних країн дедалі більше схиляється до того, що забезпечена людина не стане розкрадати державну скарбницю, а робитиме щось корисне для держави (втім, при авторитарних режимах йому

⁵⁴ Цит. за: Чудо «аргентинского Трампа». *Новая газета. Европа*. 20.11.2023. <http://surl.li/orusc>

⁵⁵ Тарасенко Р. Самый клевый диктатор в мире. *Коммерсант*. 02.12.2023. <http://surl.li/orusv>

вкрай складно матеріалізувати свої настрої). А щодо відсутності досвіду — навчиться. Головне, щоб ця людина не була пов'язана з політичною верхівкою і не виконувала політичних замовлень від тих, хто просував її на вищу державну посаду. Зважмо і на те, що сьогодні рівень компетенції політичних еліт настільки деградував, що виборці починають вбачати в несистемних лідерах майбутнє своїх країн.

Очевидно, що запит на нові обличчя мав би співвідноситися з розумінням (хоча б на рівні припущень), наскільки їм складно буде утриматися при владі, не кажучи вже про виконання обіцяного. Начебто про них говорив Макіавеллі: посполиті люди, які завдяки фортуні стають державцями, підносяться легко, але утримуються при владі на превелику силу. На шляху для них немає труднощів, вони летять, мов на крилах, але всі перешкоди з'являються, коли вони вже досягли мети.

Як засвідчує і попередня, і нинішня практика діяльності несистемних політиків, неминуче вивітрювання в них ілюзій щодо реальності швидкого розв'язання складних і за давних державних проблем і, відповідно, неминучі суспільні розчарування, як правило, збивають їх на жорсткий, аж до авторитарного, стиль управління. Тим більше, що ліміт часу, щоб

«продавати» свій імідж громадськості й триматися на популістичній хвилі, має властивість вичерпуватися.

Таку електоральну поведінку можна означити терміном *groupthink* — групове мислення, мислення на основі групового консенсусу, а простими словами, стадність мислення (цей термін увійшов у політичний лексикон в 1970-х роках під час війни у В'єтнамі, коли американські урядовці намагалися з'ясувати, з яких причин загальна думка експертів про неї виявилася настільки помилковою).

* * *

Підступна спокуса авторитаризму, про яку із занепокоєнням пише знана історикня, письменниця і журналістка Енн Ешлбом⁵⁶ і застерігають, б'ючи на сполох, інші інтелектуали, схоже, набуває ознак повсюдності. Це додатково посилюватиме конфліктогенність у ХХІ ст. та свідчитиме про передчасність розмов про «кінець історії» тоді, коли вона «повертається». А з нею — й небезпека того, що міжнародну політичну палітру знову можуть почати масштабно «виписувати» людськими долями.

⁵⁶ Ешлбом Е. *Сутінки демократії: підступна спокуса авторитаризму*. Київ: HREC PRESS, 2023.

Volodymyr M. Lytvyn

Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

"THE END OF HISTORY" IS POSTPONED. HISTORY IS "RETURNING"

The article analyzes the international situation, which is increasingly defined by conflicts and wars; this, in particular, is clearly shown by the example of Russia's aggressive behavior. It projects the development of world processes in 2024, with the expected possibility of the outbreak of a large-scale clash. This, in its turn, dictates getting extra weapons, the USA opposition to attempts by China and the Russian Federation to undermine the world order. Hence the author's conclusion: Fukuyama's concept of the "end of history" gives way to Huntington's theory of the "clash of civilizations." Consequently, the need arises to develop new rules of the world coexistence. The article examines the USA's prospects of remaining an informal empire of the modern world, the potential and opportunities of the People's Republic of China and the Russian Federation to challenge the United States and shape their own global course. In this regard, the article draws attention to the problem of political leadership, crisis in it, and the return of authoritarian personalities as a feature of the modern age as well as to the increasingly frequent public interest in non-systemic politicians, despite the fact that they are inclined to authoritarianism. The author expresses a warning about the inevitability of the augmenting conflict potential in the world, the danger that the future history will be increasingly "written" in human lives.

Cite this article: Lytvyn V.M. "The end of history" is postponed. History is "returning". *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2024. (1): 9–24. <https://doi.org/10.15407/visn2024.01.009>